

'Hagar belichaamt het huidige Jeruzalem'

Paulus, christologie en schaamteloze toe-eigening

Prof. dr. Wouter H. Slob

Lezing uitgesproken tijdens de studiedag 'Wat heeft de kerk met Israël?'

Op 7 november aan de PThU Amsterdam

Is het Nieuwe Testament een voetnoot bij de Tenach, of heeft het Oude Testament alleen betekenis in het licht van het Nieuwe? Nog altijd, of eigenlijk: opnieuw, kunnen de gemoederen hier hoog over oplopen. Deze bijbels-hermeneutische vraag speelt een belangrijke rol in de verhouding jodendom/christendom, want lijkt de één tot de ander te herleiden of reduceren. Ik zal een schets van de canonieke verhouding geven en betogen dat christendom en jodendom zich antithetisch hebben ontwikkeld, en juist om die reden niet tot elkaar herleid moeten worden.

De Naardense Bijbel biedt een fascinerende vertaling. Met haar twee kroonjuwelen, het ongebruikelijke *presens historicum* en het principe van 'eendere woorden eender', maakt ze structuren en zeggingskracht zichtbaar die in andere vertalingen dikwijls wegvallen. De vertaling volgt, uit respect voor de *Biblia Hebraïca* en 'zuster Israël,' de opbouw van de Tenach. Logisch, zou de argeloze lezer kunnen denken, want de Tenach is de grondtekst van het Oude Testament (en dan nog liever: 'eerste', want 'oud' klinkt passé, en dat getuigt toch juist niet van respect?). Logisch, zou je kunnen denken, maar onjuist. Want voor de vroege Jezusbeweging was niet de *Biblia Hebraïca* de grondtekst, maar de Griekse Septuaginta. En respect voor 'zuster Israël' was al helemaal niet aan de orde, want daar maakten de volgelingen van Jezus aanvankelijk gewoon deel van uit.

Jezus, zijn leerlingen en de eerste bekeerlingen waren immers joden. De vraag was wel, wat voor soort joden. De vraag was hoe de wet en de profeten moesten worden uitgelegd. En een belangrijke, uiteindelijk doorslaggevende vraag was, wie daar wel of niet bij mochten horen. De volgelingen van Jezus zouden de grenzen van het joodse volk openbreken. Niet etnische afstamming, of het volgen van de joodse wet, zou bepalend worden, maar de instemming met de getuigenis 'dat Jezus de Christus' was.

Het Nieuwe Testament toont deze joodse identiteitsdiscussie, die door het opstomend hellenisme onontkoombaar was geworden, en die in de Griekse termen van de LXX wordt gevoerd. Met grofweg dezelfde boeken als het Hebreeuwse origineel, heeft deze Griekse vertaling een andere volgorde. 'Waarom eigenlijk?,' heb ik me lang afgevraagd. Navraag bij verschillende deskundigen leverde niet veel op tot collega Cor de Vos mij wist te melden dat niet de LXX een afwijkende volgorde had, maar de Tenach. En dat is geen onschuldig literair voorkeurtje, want het plaatst het Nieuwe Testament, en dus de rol van Christus in een geheel andere positie.

Als de volgorde van de Tenach normatief is, dan ligt het zwaartepunt van de Bijbel bij de Thora, die immers van aangezicht tot aangezicht door God aan Mozes is geopenbaard. De profetische boeken vormen een soort ring eromheen met een wat mindere status, want

'slechts' geopenbaard middels visioenen, dromen en ingevingen. En dááromheen ligt de derde kring van geschriften, waarin God weliswaar ter sprake komt maar het openbaringskarakter minder of geheel afwezig is. Voor het Nieuwe Testament is dan hooguit in die derde kring, maar wellicht eerder een 4^e-rangs status open: als midrash bij de Tenach. Wordt echter de volgorde van de LXX gevolgd, dan kan het Nieuwe Testament als vervulling van het Oude gaan gelden. De normatieve richting is hier omgedraaid, wat met de pejoratieve aanduiding 'oud' en 'nieuw' wordt uitgedrukt. Het Oude Testament is dan vooral van belang omwille van het Nieuwe. Haar geschriften worden niet beschouwd als afgesloten canon, maar vormen de opstap naar de openbaring die pas in Christus volledig is geworden.

Historisch is dit zonder twijfel de dominante opvatting in het vroegste christendom. Jezus legt de wet niet alleen eigenzinnig uit, hij corrigeert Mozes, bijvoorbeeld rond de kwestie van echtscheiding. Het gezag van Jezus gaat boven Mozes uit. Of wat te denken van Paulus, die in Galaten 4 het verhaal van Sara en Hagar bespreekt. Juist dit verhaal, waarin het over de erfenis van Abraham gaat en de etnische afstamming in het geding is, buigt Paulus schaamteloos naar zichzelf om. 'Hagar, de slavin, dat is het 'huidige Jeruzalem'. Terwijl hij voor zichzelf het hemelse Jeruzalem claimt. Paulus roert in de joodse identiteit, en splitst in feite.

Reden genoeg voor zijn tegenstanders om zich, ook hermeneutisch, te weer te stellen tegen deze ketterse usurpatie. Verschillende andere vertalingen (Aquila, Symmachus en Theodotion) vervangen de LXX, die daarmee vooral een christelijke tekst zal worden. En steeds meer, maar vooral na het drama van de verwoesting van de tempel in 70 en de chaos na Bar-Kochba, zal het jodendom zich tegenover het christendom gaan profileren. Terwijl de meeste groeperingen uit het pluriforme jodendom van de tijd van Jezus oplossen in de tijd, consolideren primair Farizeeën zich in wat het rabbijnse jodendom zal gaan worden. En vormt zich de canon van de Tenach.

Zo bezien is de canonisering van de Tenach een gevolg van het opkomende christendom, en kan daarmee bezwaarlijk als haar bron worden beschouwd. Voor de volledigheid zij hierbij opgemerkt dat het christelijke gebruik om de heilige teksten in codex (boekvorm) in te binden de kwestie van de volgorde van groter gewicht maakt dan de joodse gewoonte om rollen te gebruiken. Maar ook dan is het de vraag of de Thora of de profeten het grootste gewicht toe komt. En daarover werd dus binnen het jodendom van de 1^e eeuw verschillend gedacht.

Terwijl het farizeese jodendom zich na de drama's in de eerste eeuw herpakt met aanscherping van haar identiteit, woedt er in het opkomende christendom een discussie over de vraag of de joodse heilige geschriften moeten worden gehandhaafd. Het apostolaire christendom heeft deze erfenis willen blijven erkennen. Belangrijke reden was de waardering voor de geschapen materialiteit, én de overtuiging dat Jezus de vervulling van de Schriften was. En hier zit één van de lastige hermeneutische kwesties. Of eigenlijk twee lastige kwesties die ik maar afkort als: kan het? En: mag het?

Vanuit de historisch-kritisch exegese is het onwaarschijnlijk dat de profeten de figuur van Jezus hebben voorzien. Profetieën zijn tijdeigen geschriften die een actuele betekenis hebben. Het religieuze beroep op een voorzienende Geest, die eeuwen voordien, bewust of onbewust, de rietpennen van de profeten zou hebben aangestuurd, is als historische verklaring weinig

overtuigend, want met een dergelijk argument kan iedere tekst 'ge-auto-legitimeerd' worden. Maar ook theologisch is er een belangrijk argument tegen het idee dat de profeten Jezus zouden hebben voorzien en voorspeld: de profeten zouden wichelaars en waarzeggers worden; en dáár heeft de Schrift een hekel aan. Als toekomstvoorspelling komen de profetieën daarbij vaker niet dan wel uit. Mattheüs meent in Maria de jonge vrouw/maagd uit Jesaja 7 te herkennen, maar haar zoon kreeg niet de naam Immanuel, maar Jezus. Een verkapt 'godsbewijs' kan deze profetie dan toch niet zijn, de Tenach gaat niet 'eigenlijk' over Jezus. Maar als vocabulaire om eigentijdse ervaringen te verwoorden laten de profetieën zich wel gebruiken. En precies dat gebeurt wanneer de exegese begint bij de overtuiging dat 'Jezus de Christus' is. Jezus wordt, achteraf, herkend in de profetieën die dáármee 'oudtestamentisch' worden.

Een typologische exegese heeft altijd gebruik gemaakt van zo'n leeswijze. Een postmoderne lezing kan hetzelfde doen, zij het, eerlijk gezegd, om wat andere redenen. De hermeneutiek maakt daarmee de overgang van een beschrijvende waarheid naar een articulerende betekenis. Het gaat niet langer om een objectieve historische feitelijkheid (in feite de inzet van de moderne hermeneutiek), maar om de vraag hoe we betekenis moeten begrijpen die in het heden de belofte van God articuleert. 'Jezus is de Christus' is geen constaterende, maar een committerende uitspraak. Met de vocabulaire van de traditie worden dan tijdeigen ervaringen verwoord: nu, maar ook toen. En dan kan het zeker: Jezus teruglezen in het Oude Testament.

Maar mag het: Jezus teruglezen? Want daarmee doe je toch de oorspronkelijke betekenis van een tekst onrecht aan?

Hermeneutisch is iedere verwijzing naar een oorspronkelijke betekenis notoir problematisch, want niet vast te stellen. Punt. In het geval van de Bijbel komt daar nog iets anders bij: er bestáát geen grondtekst, de Bijbel is immers 'Gods Oude Plakboek' en langzaam gegroeid. En áls er al een grondtekst te isoleren zou zijn, dan blijkt uit Qumran dat er allerlei tekstvarianten kunnen bestaan die op hetzelfde gezagsniveau lijken te staan (ook weer een argument dat de canonisering van de Tenach een kwestie van post-christelijke selectie is geweest).

Wat wèl kan, is vast stellen dat een bepaalde lezing nooit de oorspronkelijke geweest kan zijn, zoals blijkt uit de manier waarop Paulus met Sara/Hagar aan de haal gaat. Maar hij spreekt dan ook niet over een oorspronkelijke bedoeling; hij heeft het over een actuele betekenis die dat verhaal heeft. En volgt daarmee op zichzelf juist een joodse vorm van hermeneutiek. Want ook Tenach/Oude Testament put net zo schaamteloos uit oudere overleveringen, zonder dat iemand zich ooit afvraagt of het zondvloed-verhaal dan niet wordt misbruikt, en of we de wetten van de Thora niet vanuit de Hammurabi-codex zouden moeten lezen, en of Mozes 'tegen zijn Egyptische achtergrond' moet worden begrepen.

Bij de 'mag'-vraag gaat het om de 'ethiek van de overlevering': wie is eigenaar van een traditie? In het licht van de ontstaansgeschiedenis van de Tenach is het vreemd om te veronderstellen dat een rabbijns-joodse traditie die eerst ná het ontstaan van het christendom zich heeft ontwikkeld, de receptieruimte van het christendom zou bepalen en beperken. En dat is wat er gewoonlijk met een joodse exegese wordt bedoeld.

Wellicht belangrijker als motief, en zeker brisanter is 'Auschwitz'. Wie zelfs maar durft te vragen naar de verhouding jodendom/christendom, loopt het risico als antisemiet te worden weggezet; een uiterst bedenkelijke en bovendien riskante strategie (want het nivelleert het verwijt van antisemitisme op een gevaarlijke manier). Ik mag hopen dat duidelijk is, dat wij die kant niet op willen gaan. In feite integendeel. Wie het christendom terug wil voeren naar de Tenach, het normatieve zwaartepunt bij het jodendom wil leggen, en theologiseert vanuit het jood-zijn van Jezus, postuleert een soort zuiver oer-christendom dat vrij is van historische smetten. Daarmee doe je de historische schuld geen recht, maar reduceer je die eerder tot een oneigenlijk misverstand.

Conclusie

Jodendom en christendom komen ongetwijfeld voort uit dezelfde bron, en zijn daarmee neven. Maar geen van beiden kan begrepen worden vanuit hun oorsprong, het is de wordings- en ontwikkelingsgeschiedenis die hun eigenheden bepalen. En in het geval van jodendom en christendom zijn die geschiedenissen zeer op elkaar betrokken, ten goede en ten kwade. Onverbrekkelijk verbonden zijn we daarmee, in zekere zin, maar dan als de wederzijdse 'ander,' waartoe we ons moeten verhouden om onszelf te begrijpen. Het onoverbrugbare verschil zal zijn of Jezus als Christus kan worden erkend. Dáár begint het christendom, iedere keer opnieuw. En daar zullen jodendom en christendom altijd uiteen lopen.